МАРАҒА КӨЈ КҮНБӘД ТҮРБӘСИНИН МЕМАРЛЫГ ГУРУЛУШУ

Азәрбайчан мемарлығынын XI-XIII йүзилләрдә сүрәтлә иникишаф едиб бишимләшән мемарләг типләриндән ән биткини гүлләвари түрбәләрдир. Дүнйа ненарлығында инсан хатирәсини минументал бичимләрлә әбәдиләшдирмәйин ән уғурлу өрнәкләриндән олан бу хатирә тикилиләринин адынын өнүнә чох вахт "слчуг" сойады артырылы; интенсив бичимләшмә чағы XI-XII йүзилләрдә Чәлчуг империйасы һүдудларында кетдийиндән елми әдәбиййатларда онлар һән дә "сәлчуг түрбәси" ады илә танынычр.

Түрбә тикинтисинин чох кениш йайылмасы, бачлыча олараг әски түрк кәләнәкләринин бу рекионун хатирә мемарлығына йөнәлдичи тәсир көстәрмәси илә бағлыдыр. Ислам өлкәләри мемарлығыны арашдыранлар гүлләвари түрбәләрин мәкан-конструксийа вә бәдии мемарлыг һәллинин кенетик көкләри барәдә мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрмүшләр.

Гүлләвари түрбәләрин сойкөкү һггында елми бахышлардан кениш йайыланы вә даһа инандырычы дәлилләрлә әсасландырыланы бу мемарлыг типинин түрк мәншәли олмасындадыр. Бу бахымдан үстүндәки китабәдән мәлум олдуғу кими инша тарихи 1194-чү илә аид един, күней Азәрбайчанын Марага Шәһәриндәки Көй Күнбәд түрбәсинин мемарлыг гурулушунун тәдгиги бөйүк мараг доғурур.

Арашдырмада түрбәнин мемарлыг гурулушунун тарихи тәкамүлүнә гыса нәзәр салынмышдыр. Көстәрилмишдир ки, түрбәнин мемарлыг формалары даһа өнчә доғу Түркистана гәдәр узанан Мәркәзи Асийа өлкәләриндә түркләрин әмәлә кәтирдикләри мемарлыг формаларына бағлылы олмагла бурадан башланан бир инкишафын давамыдыр. Исламдан өнчә көчәри түрк мемарлығындан гайнагланан бу инкишаф түркләрин отураг һәйата кечмәсиндән вә X йүзилдә мүсәлманлығы мәнимсәмәсиндән сонра йени формада: - түрк-ислам синтези һалында инкишаф етмишдир. Сәлчуглар дөнәминдә бу ганунауйғун инкишафын чох системли олмасы инкаредилмәз бир һәгигәтдир.

Мәлумдур ки, түрбәнин инша едилдийи дөврдә, Орта әср Мүсәлман Шәргиндә О чүмләдән Азәрбайчанда Орта әср мүсәлман Шәрги Һармонийа Идейа тәлими мәркәзи йер тутурду. Арашдырмада Ҝөй Ҝүнбәд түрбәсинин һәчм-фәза композисийасы , байыр сәтһини башдан-баша өртән һәндәси нахышлары бу мөһтәшәм тәлимин принсипләри илә тамамилә ачылыр

МАРАҒА ҜӨЈ ҜҮНБӘД ТҮРБӘСИНИН ҺӘНДӘСИ НАХЫШЛАРЫ ВӘ ОНЛАРДАН БИРИНИН ҺАРМОНИК ГУРУЛУШУ

Үстүндәки китабәдән мәлум олдуғу кими инша тарихи 1194-чү илә аид едилән, планда дүзкүн сәккизбучаглы формада олан Азәрбайчан ҝүлләвари түрбәләриндән бири дә ҝүней Азәрбайчанын Мараға Шәһәриндәки Ҝөй Ҝүнбәд түрбәсидир (шәк. 1).

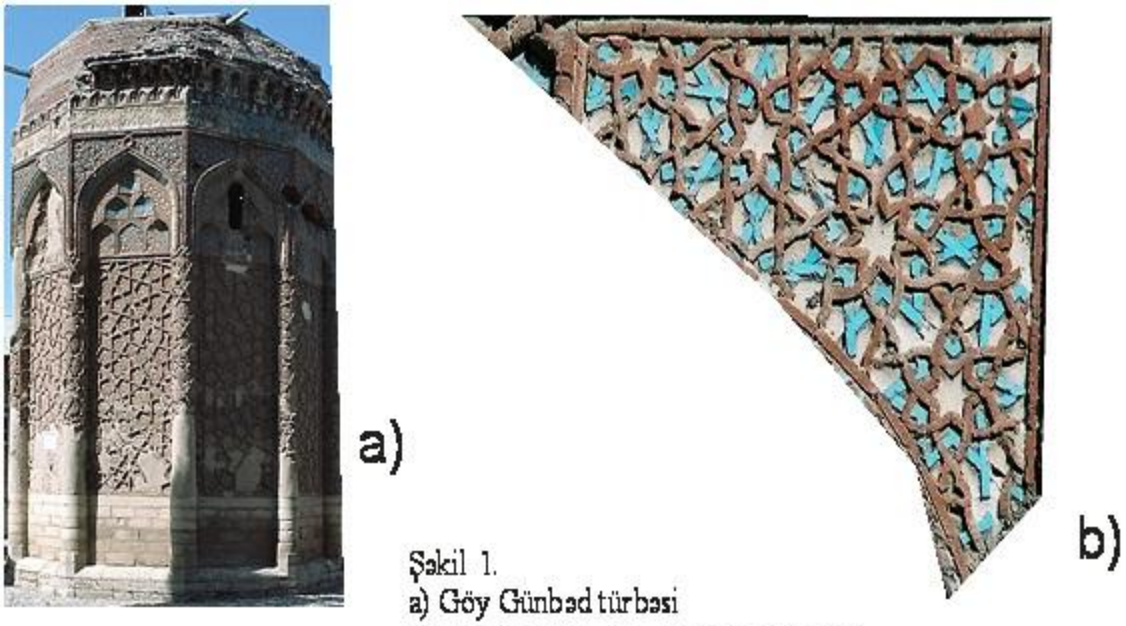

Şəkil 1.
a) Göy Günbəd türbəsi
b) Tədqiq olunan naxış kompozisiyası

Башдан-баша һәндәси нахышларла өртүлән түрбәнин байыр сәтһиндә нахышлар призматик үзләрлә бирликдә дайаг сүтунларын да үзләрини биртипли әһатә едир. Биз бу бәзәк формаларындан биринин:-

түрбәнин призматик сәтһ мүстәвиләриндә ейни гайдада йерләшән, сталастик тағлары әһатә едән тағларын үст мүстәвисини долдуран, һармоник гурулушу хүсуси мараг доғуран нахышларын тәдгиги илә мәшғул олачағыг (шәк. 1б).

Әввәлчә түрбәнин мемарлыг гурулушунун тарихи тәкамүлүнә гыса нәзәр салаг.

Классик азәрбайчан- түрк мемарлыг формалары даһа өнчә доғу Түркистана гәдәр узанан Асийа өлкәләриндә түркләрин әмәлә кәтирдикләри мемарлыг формаларына бағлылы олмагла бурадан башланан бир инкишафын давамы олдуғу сон арашдырма вә йайынларла анлашылмагдадыр. Исламдан өнчә көчәри түрк мемарлығындан гайнагланан бу инкишаф түркләрин отураг һәйата кечмәсиндән вә X йүзилдә мүсәлманлығы мәнимсәмәсиндән сонра йени формада: - түрк-ислам синтези һалында инкишаф етмишдир. Сонракы дөврләрдә бүтүн мүсәлман дүнйасында инша едилән мәсчидләр, минарәләр, түрбәләр, күнбәдләрин мемарлыг- фәза гурулушлары вә үзәриндәки мемарлыг декору бу инкишафын нәтичәсидир. Сәлчуглар дөнәминдә бу ганунауйғун инкишафын чох системли олмасы инкаредилмәз бир һәгигәтдир.

Бу бахымдан Марағадакы Көй Күнбәд түрбәсинин үзәриндәки һәһдәси нахышларин тәдгиги хүсуси мараг доғурур. Бүтүн һалларда олдуғу кими Көй Күнбәд түрбәсинин мемарлыг гурулушу бүтүм мүсәлман мемарлығы үчүн сәчиййәви олан үмуми канонларла ваһид елми нәзәри системә дайаныр. Бу принсип көвдәнин мемарлыг фәза гурулушунда олдуғу кими мемарлиг бәзәйиндә дә өзүнү көстәрир.

Түрбәнин мемарлыг бәзәйи

Түрбәнин мемарлыг декорунда ишләдилән бәзәк материаллары һәр шейдән әввәл техники вә даһа чох бәдии-естетик кейфиййәтләринин йүксәклийи илә сечилир. Үзлүк бәзәк материалларынын нөв

мүхтәлифлийи мемарлыг мәкан гурушунун рәнкарәнклийинә, бәдии-естетик дәйәринә мүсбәт тәсир көстәрир.

Башдан баша икипланлы релйефли олан, мүстәви кәч сәтһ үзәриндә вә кәрпичләрин әмәлә кәтирдийи нахышлара малик олан Көй Күнбәд түрбәсинин мемарлыг бәзәйиндә декоративлик вә бәдиилик үстүнлүк тәшкил едир.

Үст планда даһа габарыг нахишлар хүсуси профилли хырда кәрпичләрдән йығлдығы һалда шәбәкәнин алтындан кечән "кириһләр" сәтһи релйефли олуб кәч сәтһин әмәлә кәтирдийи мүстәви үзәринә һәкк едилмишдир. Бу дөврдә инша едилән сәлчуг түрбәләриндән фәргли олараг шәбәкәйәбәнзәр

Бу бәзәк формасыны нәзәрдән кечирдикдә йухарыда көстәрдийимиз кими о дөвр үчүн әнәнәви олан Сәлчуг мемарлыг бәзәйиндән фәргли икирелйефли нахыш формасы көрүрүк:

1. Дүзхәтли һәндәси нахышлар.

Үмуми шәбәкәнин алт гатыны тәшкил едән, нахыш елементи дүз хәтләрдән тәшкил олунан бу бу нахышлар кәч сәтһин әмәлә кәтирдийи мүстәви үзәриндәдир.

2. Әйрихәтли һәндәси нахышлар.

Хүсуси профилли рәнкли кәрпичләрдән йығылан әйри хәтләрин әмәлә кәтирдийи һәндәси нахышлардыр. Көрүндүйү кими, бу нахыш композисийасы стандарт типли садә кәрпичләрдән дейил, нахыш елементинин гурулушуна уйғун хусуси бичимли, әйри профилли (үчбучаг, трапес вә с.) кәрпичләрдән ишләнмишдир. Бу да декоратив сәтһдә бичим рәнкарәнклийини артырир, нахыш гурулушларыны мөһкәмләндирмәклә бәрабәр зәнкин композисийа имканлары йарадыр. Композисийасы чидди рийази ганунa табе олан бу нахышлар (алт планда дүзхәтли нахышлар, үст гатда чеврә вә онун һиссәләринин биркә комбинасийасындан йаранан

нахышлар) бүтүнлүкдә мүхтәлиф хәтләрин бир-биринә бағландығы аһәнкдар бир гурулушдур.

Әйрихәтли һәндәси нахышларын мемерлыг декорунда апарычы олмасы, мемарлыг образына күчлү тәсир көстәрмәси бахымындан Көй Күнбәд түрбәси һәмин дөвр Азәрбайчан мемарлығында йени мәрһәләдир.

Нахыш композисийаларынын графики анализи.

Нахыш копмозисийасы икипланлы олдуғу үчүн онлардан һәр биринин графики анализинә айрылыгда бахмаг лазымдыр. Бу һәр шейдән әввәл онунла әлагәдардыр ки, елементләры дүз хәтләрдән тәшкил олунан алт гатдакы нахиш композисийасыны гурмадан уст планда елементләру әйпи хәтләрин бирләшмысиндән әмәлә кәлән нахыш композисийасыны гурмаг мүмкүн олмур.

1. **Алт планда олан нахыш кпмпозисийасынын графики анализи**. Нахышлары диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә бу композисийасыйанин дүзкүн беш, алты, йедди бучаглы һәндәси фүгурлардан тәшкил олундугларыны көрүрүк. Орнаментин мәркәзи фүгуру исә дүзкүн йедди бучаглы оландыр. Дикәрләри исә бу фүгурларын нәтичәсидир. Беләликлә, орнаментин гурулма үсулу айдынлашыр. Дүзкүн беш, алты, йедди бучаглы системләр дахилиндә шүа гәфәсиндән истифадә етмәлийик.

а). Чеврә дахилиндә дүзкүн йеддибучаглы Фәрабинин көстғрдийи үсулла гурулур Бунун үчүн чеврә радусуну йарыйа бөлүб, бөлүнмә нөгтәсиндән перпендигулйар галдырырыг. Бу перпендыгулйарын бөлүнмә нөгтәсиндән чеврә илә кәсишмә ногтәсинә гәдәр олан узунлуғу дүзкүн йеддибучаглынын тәрәфидир [1. с.126] (шәк. 2а). Нахыш композисийасынын гурулмасыны мәрһәлә-мәрһәлә көстәрәк.

I мәрһәлә. Чеврә дахилндә дүзкүн йеддибучаглыны алырыг (шәк 2.

1а). II мәрһәлә. Орнаментин мәркәзи фүгурунун харичинә чәкилән чеврә мүәййән олунур (чеврәнин мәркәз нөгтәләринин йери вә харичинә чәкилмиш чеврәнин радиусу)
(шәк 2. б).

III мәрһәлә. Алынан дүзкүн йеддибучаглы дахилиндә көстәрилән гайдада шүа гәфәси алырыг. Шүа гәфәсинин уйғун нөгтәләрини көстәрилән ардычиллигла бирләшдирмәклә бәзәк композисийасынын мәркәзи фүгуруну алырыг (шәк. 2 ч).

IV мәрһәлә. Композисийанын мәркәзи фүгуруну (шәк.2б) – дә көстәрилән схем үзрә ардычыл йерләшдирдикдән сонра бошлуглар олан һиссәләрин долдурулмасына башлайырыг.

Әсас фүгурларын бүтүн тәпә нөгтәләри үзрә уйғун хәтләрин узантыларыны кәсишдиририк. Нәтичәдә бошлуглар олан һиссәләрдә дүзкүн беш вә алтыбучаглы фүгурлар әмәлә кәлир вә бошлуглар долур. Беләликлә алт планда олан нахыш композисийасынын гурулмасы тамамлаыр (шәк. 3). Гейд етмәк лазымдыр ки, елми әдәмиййатларда дүзкүн йеддибучаглы вә бу мәнбәдән йаранан мүтәнасиблик системи һаггында һеч бир мәлумат йохдур.

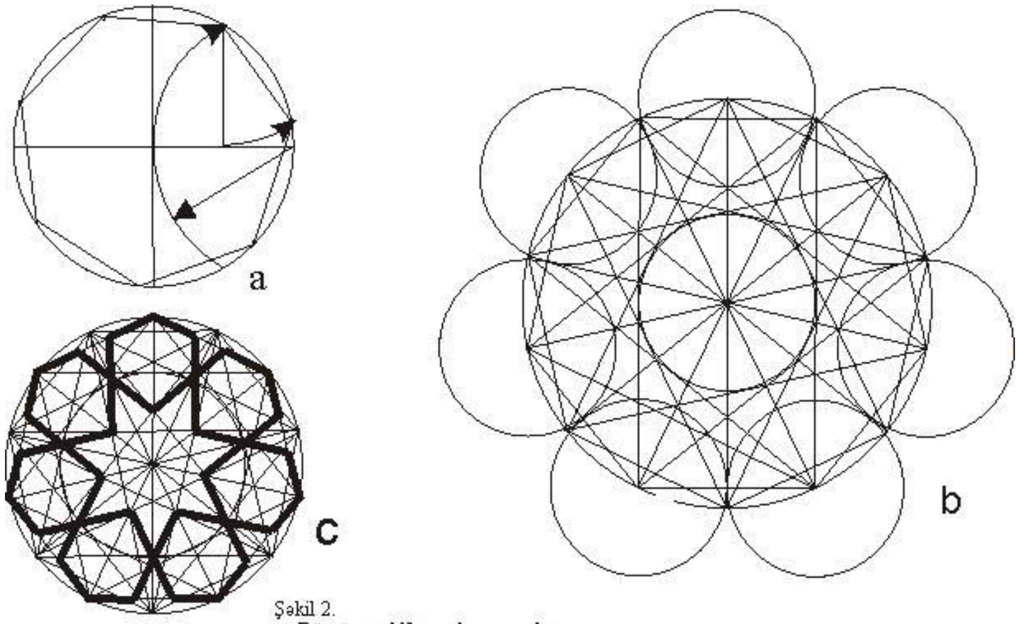

Şəkil 2.
a. Düzgün yeddibucaqlının qurulması.
b. Naxış elementinin xaricinə çəkilmiş çevənin müyyən edilməsi.
c. çevrə daxilində naxış elementinin mərkəzi füqurunun alınması

Бу нахыш композисийасы симметрийанын нөвләри олан күзкү, көчүрмә, сүрүшмә симметрийа ганунларына табе олмадығына көрә мүстәвини белә нахыш композисийасы илә бирбаша өртмәк олмуп. Нәтичәдә мүстәвини белә орнаментләрә өртмәк үчүн ардычыл һәрәкәт етмәк лазим кәлир.

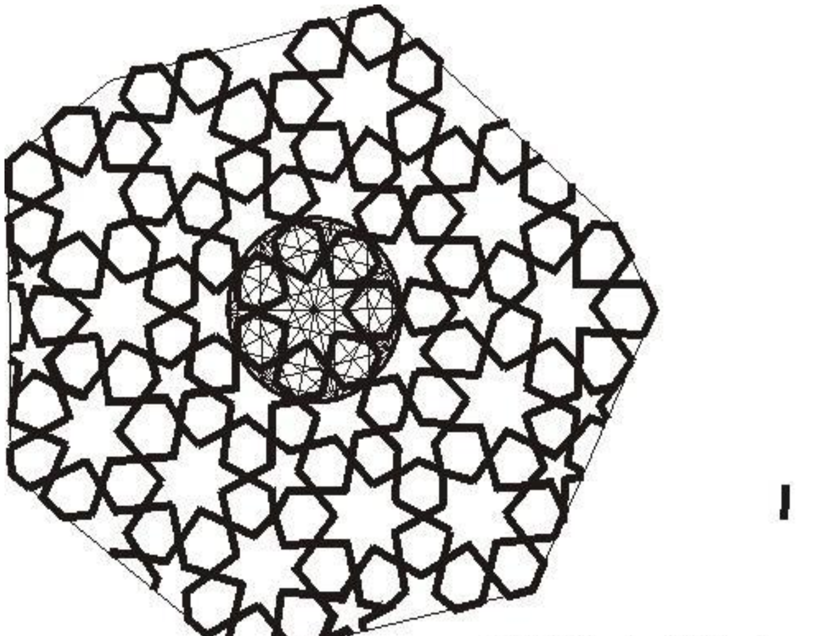

Şəkil 3. Göy gündəd türbəsi.
Alt plandakı həndəsı naxış

3.**Үст планда олан әйрихәтли нахыш кпмпозисийасынын графики анализи**.

Түрбә үзәриндә алт планда олан дүзхәтли нахыш композисийасы гурулдугдан сонра үст планда олан әйрихәтли нахыш композисийасынын гурулмасина кечә биләрик. Әйрихәтли елементләрин һамысы чеврә вә онун һиссәләри олдуғу үчүн әйпилик радиусунун йери вә радиусун өзү мәлум олмалыдыр. Бу параметирләр графикләрдән айдын олдуғу үчүн онлар һаггында изаһат вермәйә еһтийач йохдур. Әввәлки һалда олдуғу кими бу нахыш композисийасынын гурулмасыны да мәрһәлә-мәрһәлә йеринә йетирмәк лазымдыр.

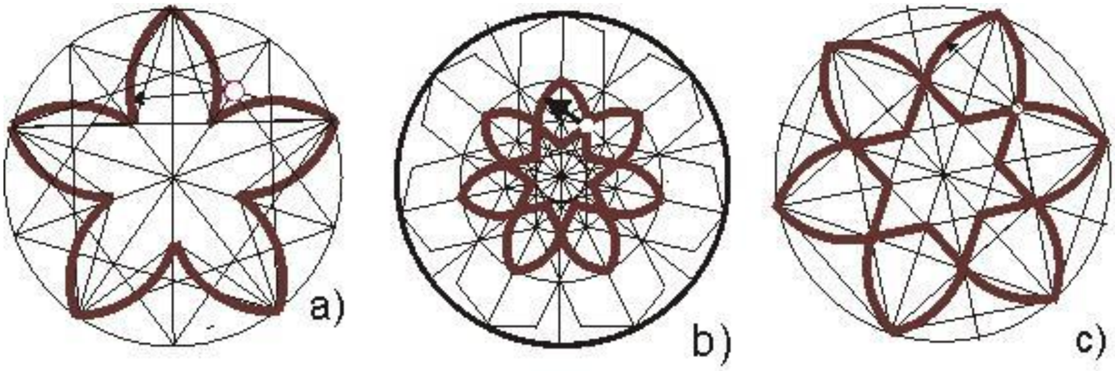

Şəkil 4. Üst plandaki əyrixətli çoxbucaqlı füqurlarin qurulması
a) Düzgün əyrixətli beşbucaqlı füqurun qurulması
b) Düzgün əyrixətli altıbucaqlı füqurun qurulması.
c) Düzgün əyrixətli yeddibucaqlı füqurun qurulması.

I мәрһәлә. Алт планда көмәкчи дүзкүн бешбучаглы систем үзәриндә үст планда дүзкүн бешбучаглы әйрихәтли нахыш композисийасыны гуруруг (шәк 4а).

II мәрһәлә. Алт планда көмәкчи дүзкүн алтыбучаглы систем үзәриндә үст планда дүзкүн алтыбучаглы әйрихәтли нахыш композисийасыны гуруруг (шәк 4б).

III мәрһәлә. Алт планда әчач дүзкүн йеддибучаглы систем үзәриндә үст планда дүзкүн йеддибучаглы әйрихәтли нахыш композисийасыны гуруруг (шәк 4б).

Бүтүн бунлар алт алт планда үмуми нахиш композисийасы үзәриндә уйғун һиссәләрдә йерләшдирдирилир.

Бошлуглар олан саһәләри долдурмаг үчүн ашағыдакы кими һәрәкәт едирик:

Нахыш композисийасына диггәт етдикдә бош олан саһәләрин әйрихәтли алтыбучаглыларла тамамландығыны көрүрүк. Һәр бир әйрихәтли алтыбучаглы үч әдәд дүзкүн чохбучаглы әйрихәтли нахыш композисийаларынын үч әдәд тәпә нөгтәсинә уйғундур. Беләликлә, һәр тәпәдә ики әдәд олмагла чәми алты әдәд чеврә гөвсү кәсишир. Һәр гөвсү тәпә нөгтәсиндән башлагараг өз истигамәтиндә мүәййән гәдәр узадыб күзкү симметрийасы илә чевиририк. Тәпә нөгтәләри әтрафында мүәййән бучаг гәдәр фырлатмагла бир-бири илә кәсишдиририк. Нәтичәдә бошлуглар олан һиссәләр әйрхәтли алтыбучаглылар системи илә өртүлүр (шәк 5).

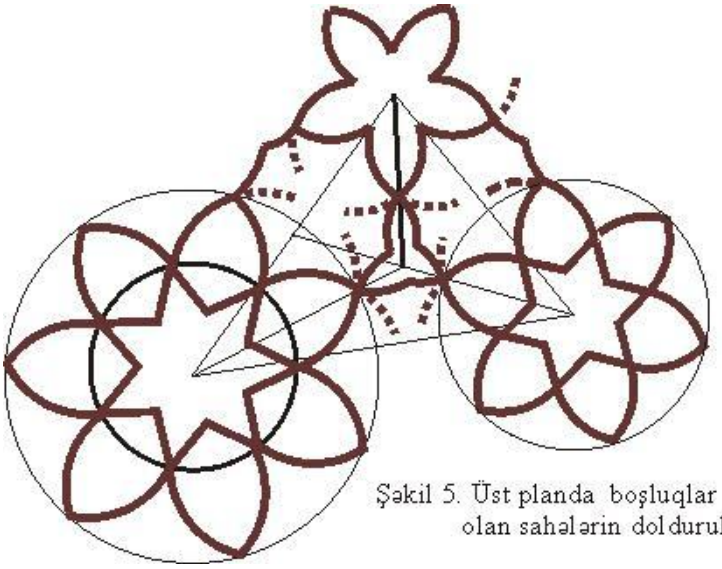

Şəkil 5. Üst planda boşluqlar olan sahələrin doldurulması

Беләликлә Көй Кйнбәд түрбәси үзәриндә нахыш композисийасынын үмуми формасы алыныр (шәк. 6).

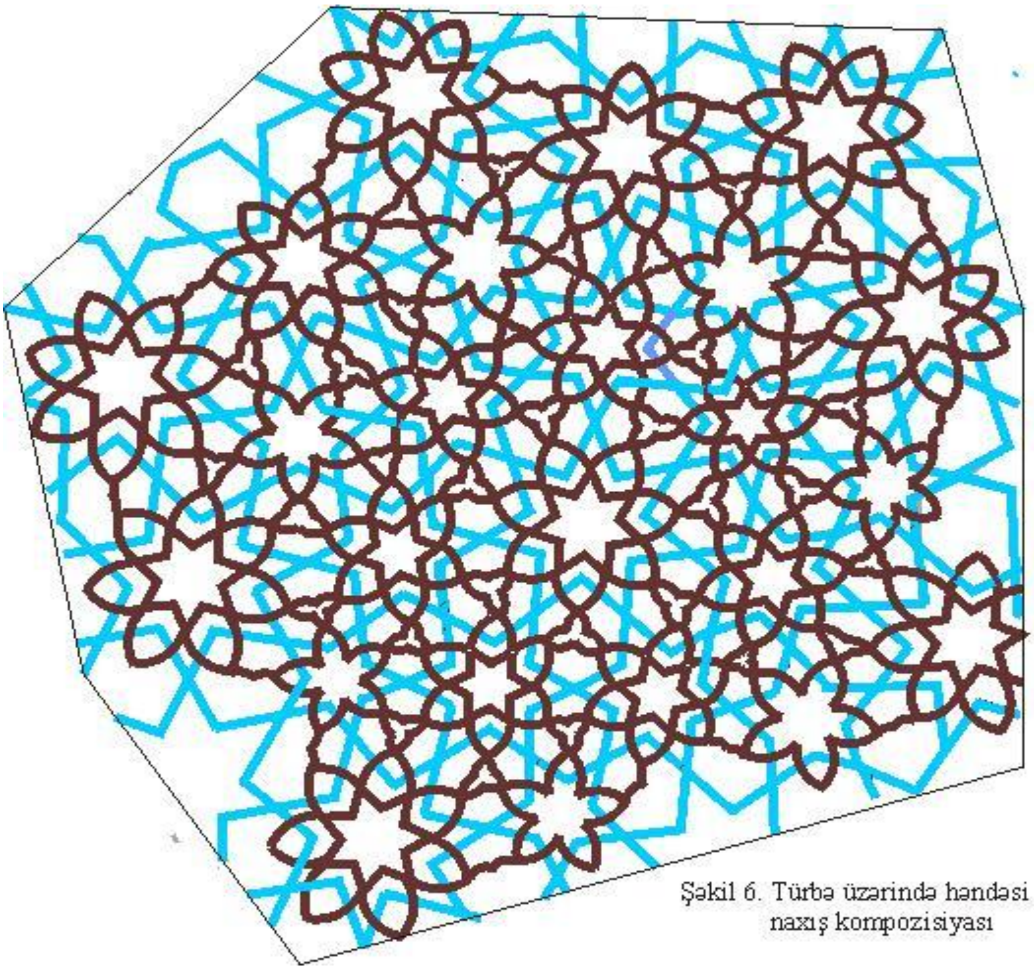

Şəkil 6. Türbə üzərində həndəsi naxış kompozisiyası

Гадир Әлийев

ӘДӘБИЈЈАТЛАР

1. Ҹәфәр Гийаси. Низами дөврү мемарлыг абидәләри. Бакы 1991
2. Ӄүрлү Нечипоғлу, The Топкапи Скролл-Геометрй әнд Орнамент ин Исламик Арчһитечтуре. (Һәндәсә вә тезйин дәр мемари Ислами). Тәбриз, 1995

3. Маркус Һаттстеин вә ПетерДелиус. Ислам Санати вә мимариси. Истанбул, 2007

4. Ел –Саид, Айше Парман, Геометрик кончептс ин Исламик Арт. Лондон, 1976

5. Алъ-Фараби матаматические трактаты. Алма-Ата. 1972

6. М. С. Булатов. Геометрические гармонизация в архитектуре Средней Азии ых-хв вв

Москва 1988.

1. Гадир Әлийев. Мемар Әҹәми Нахчывани йарадылычығында аһәнӄдарлыг. Бакы, 2007.